

**KEFKALESİ URARTU YERLEŞİMİNİN
TARİHSEL ARKA PLANI**
HISTORICAL BACKGROUND OF KEFKALESİ
URARTIAN SETTLEMENT

Serkan ERDOĞAN*

Makale Bilgisi	Article Info
Başvuru: 18 Aralık 2016	Received: December 18, 2016
Kabul: 13 Temmuz 2017	Accepted: July 13, 2017

Özet

Urartuca ismi Haldiei URU^{KUR}Ziuquni (Ziuquni Ülkesi'ndeki Haldi'nin kenti) olan Kefkalesi, 1964 – 1974 yılları arasında yapılan arkeolojik kazılar sonucu kısmen açığa çıkarılmıştır. Yapılan arkeolojik ve filolojik araştırmalar, Kefkalesi'nin M.Ö. 685-645 yılları arasında hüküm sürdüğü kabul edilen Urartu kralı Argišti'nin oğlu Rusa tarafından inşa ettirildiğini ortaya koymuştur. Yerleşim tarihini, inşa edilme sürecini, inşasında işgücü olarak çalıştırılan insanların etnik kimliğini ve yerleşimin önemli yapılarını yeniden analiz etmek suretiyle Kefkalesi'ni tarihsel bir çerçeve içerisine oturtmak bu çalışmanın kapsam ve amacını oluşturmaktadır. Tarihsel coğrafya bağlamında geçmişi, M.Ö. XIII. yüzyılın ilk yarısına dayanan ve Adilcevaz yöresiyle ilişkilendirilen Ziuquni ülkesi, Kefkalesi'nin tarihsel arka planını tespit etmek için önemli ipuçları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ziuquni, Adilcevaz, Kefkalesi, Rusa, Ayanis, Dendrokronoloji, Tabal, Hate/i, Muški, Halitu.

Abstract

Kefkalesi, Haldiei URU^{KUR}Ziuquni (City of Haldi in Ziuquni Land) in Urartian, has been partly excavated during the archaeological excavations made between the years 1964 and 1974. Archaeological and philological studies have demonstrated that Kefkalesi had been built by Rusa, son of Urartian King Argišti, who has been reigned during 685-645 B.C. The aim and scope of this study is to take Kefkalesi in a historical frame by reanalysing settlement history of Kefkalesi, construction process, ethnicity of construction workers and significant buildings in

* Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü, serdogan@beu.edu.tr

the settlement. Ziuquni Land, that has been related with the region of Adilcevaz and historical geography of which goes back to first half of the XIII century B.C, gives important clues to determine the historical background of Kefkalesi.

Key Words: *Ziuquni, Adilcevaz, Kefkalesi, Rusa, Ayanis, Dendrochronology, Tabal, Hate/i, Muški, Halitu.*

Giriş

Kefkalesi, Van Gölü'nün kuzeybatı kıyısında, Bitlis iline bağlı Adilcevaz'ın 6 km. kuzeyindeki 550 m. yüksekliğinde volkanik bir tepe üzerinde yer almaktadır. Denizden yüksekliği 2270 m. olan kaleye erişim sadece kuzey yönünden mümkündür. Emin Bilgiç ve Baki Öğün'ün başkanlık ettiği bir ekip tarafından 1964 yılında başlayan kaledeki kazı çalışmaları, 1974 yılına kadar devam etmiştir. Gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucu Kefkalesi yerleşiminin Urartu kralı Arğişti'nin oğlu Rusa tarafından inşa ettirildiği anlaşılmıştır. Urartuca ismi “Ḫaldiei URU^{KUR}Ziuquni (Ziuquni Ülkesi'ndeki Haldi'nin kenti)”¹ olan Kefkalesi, boyutu ve bünyesindeki yapıların niteliğinden ötürü Urartu ülkesinin önemli bir şehri hüviyetindedir.

Kefkalesi'nin inşasında sosyal statüsü belli olmayan uzak ülkelerden getirilen kadınlar ve erkekler çalıştırılmıştır. Bununla birlikte işgücü olarak kullanılan bu insan toplulukları, inşasında görev aldıkları Kefkalesi'nde iskân ettirilmişlerdir.

Kefkalesi yerleşimi halkından bir grubunu teşkil edecek olan söz konusu Urartulu olmayan nüfus, askeri bir seferin sonucunda getirilmiş olabilir². Ancak toplu nüfus aktarımı ile sonuçlanmış böyle bir seferden ya da askeri bir zaferden Urartu çivi yazılı kaynaklarının söz etmediğini not etmek gerekir. Bununla birlikte Urartu Krallığı sınırları dışında bulunan geniş bir coğrafi yelpazedeki söz konusu insan topluluklarının, barışçıl

¹ I. M. Diakonoff – S. M. Kashkai, *Geographical Names According to Urartian Texts (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX)*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1981, s. 105.

² Hate, Muški, Halitu ülkelerinden insanların getirilip Kefkalesi'ne yerleştirilmesi, çeşitli araştırmacılar tarafından zımnen de olsa Urartu kralının askeri bir girişimiyle ilişkilendirilmiştir. Bkz. A. Çilingiroğlu, Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları”, *Anadolu Araştırmaları IX*, 1983, s. 316. Söz konusu nüfusun esirlerden oluştuğuna dair bir görüş için bkz. P. Zimansky, “An Urartian Ozymandias” *Biblical Archaeologist* 58/2, s. 97; E. Konakçı, “Urartu Krallığı'nın Ekonomik ve Siyasi Yapılanmasında Toplu Nüfus Aktarımları”, *Altan Çilingiroğlu'na Armağan, Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat* Ed. H. Sağlamtımur ve diğerleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s. 340, 342; C. Avcı, “Urartu İskânında Esir Nüfus” *Toplumsal Tarih* 274, 2016, s. 73.

yollarla geldikleri ya da getirildikleri yönünde bir değerlendirme yapmak için de elimizde tatmin edici bir veri yoktur. Bu bağlamda Kefkalesi yazıtında belirtilen işgücü nüfusunun getirildikleri ülkelerin lokalizasyonu, aydınlatılmaya ihtiyaç duyulan önemli bir problemi oluşturmaktadır. Kefkalesi'nin tarihsel arka planını elimizdeki veriler ışığında daha eksiksiz biçimde anlayabilmek için Adilcevaz yöresinin uzak tarihine göz atmak ve Kefkalesi'nde arkeolojik araştırmalar sonucu açığa çıkarılmış kalıntıları farklı bir bakış açısıyla yeniden ele almak gereklidir.

Ziuquni (Zingun/Ziqunu) Ülkesi

“Ziuquni Ülkesi'ndeki Haldi'nin kenti (Haldiei URU^{KUR}Ziuquni)” anlamındaki ifadeyle belirtilen Kefkalesi'nin, içinde yer aldığı Ziuquni ülkesi Adilcevaz'ı da içine alan yöreyle eş tutulmaktadır³. Adilcevaz yöresi ya da Urartuca adıyla Ziuquni ülkesi, coğrafi konum bakımından Van Gölü'nün kuzeybatı kıyısını oluşturmaktadır. Ziuquni, aynı zamanda Urartu Krallığı'nın batıya açıldığı bir rota üzerinde yer almaktaydı. Ziuquni'nin Urartu panteonu açısından önemi ise İşpuini ve Menua'nın ortak krallık döneminde (M.Ö. 820-810) yapılmış Meher Kapı Yazıtı'ndaki ^dZi-qu-ú-ni ifadesinden yani Ziquni'nin bir tanrı adı olarak kaydedilmesinden kaynaklanmaktadır⁴. Buradaki ilişki, tanrılara yönelik bir kurban listesi niteliğindeki Meher Kapı Yazıtı'nda bir sığır (GU₄) ve iki koyun (2 UDU) ile şerefendirilmiş tanrı Ziquni'nin, Ziuquni ülkesinden adını almasına dayanmaktadır⁵.

Ziuquni ülkesinin geçmişi M.Ö. XIII. yüzyılın ilk yarısına değin uzanmaktadır. Söz konusu ülke, Asur kralı I. Şulmanu-aşared (M.Ö. 1274-1245)'e ait kayıtlarda *Zingun* adıyla Urartu adının öncülü formundaki Uruatri içerisinde yer alan sekiz ülke isminden biri olarak anılmaktadır⁶. Asur hâkimiyetine karşı ayaklanan Zingun, -diğer Uruatri ülkeleri gibi- söz konusu Asur kralı tarafından boyunduruk altına alınmış, kaleleri tahrip edilerek insanların ve mallarına el konulmuştur⁷. Orta Asur Dönemi'nde

³ Diakonoff – Kashkai, *RGTC IX*, 1981, s. 105.

⁴ HchI 10; UKN 27; KUKN 38; CTU I A 3-1.

⁵ M. Salvini, “The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı”, *Anatolian Iron Ages 3*, Ed. A. Çilingiroğlu - D. H. French, The British Institute of Archaeology at Ankara, Ankara, 1994, s. 206; M. Riemschneider, “Die urartäischen Gottheiten” *Orientalia* 32, 1963, s. 156; A. Buhály, “Egy urartui istenkatalógus: A Meher Kapisi-felirat”, *Sic Itur Ad Astra* 1-2, 2000, s. 74.

⁶ Metnin başındaki “Aşşur, Efendi, ona tapan beni içtenlikle seçtiği, kraliyet esasını bana verdiği zaman...” ifadesi, seferin I. Salmanasar'ın tahta çıktığı M.Ö. 1274 yılına tarihlenmesi için delil oluşturur. Bkz. A. K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*, University of Toronto Press, Toronto, 1987, A.0.77.1 i 22; M. Salvini, *Nairi e Ur(u)atri*, Edizioni Dell'Ateneo, Roma, 1967, s. 24-25, 25 dn. 31c.

⁷ Grayson, *RIMA I*, 1987, A.0.77.1 i 22-46.

diğer bir atıf, *Ziqunu* formuyla Asur kralı Aşşur-bēl-kala (M.Ö. 1073-1056) dönemine aittir⁸.

Adilcevaz yöresinde Urartu imar faaliyetlerine yönelik ele geçen en eski yazılı belge I. Argiştı (M.Ö. 786/780 -756) zamanına aittir. Söz konusu yazılı belge Adilcevaz ilçe merkezinin 27 km. doğusunda bulunan Kavuştuk (Arinçkus) Köyü'nde ele geçmiş bir yazıt parçasıdır⁹. Formundan ötürü bir kaide üzerine oturtulduğu anlaşılan yazıt, harabe durumundaki bir kilise kalıntısı içerisinde bulunmuştur. Kavuştuk Yazıtı'nın yer aldığı köyün güneydoğusunda Ziyarettepe (Terhan) adı verilen bir Urartu yerleşmesi saptanmıştır¹⁰. Burada Urartu mimarisi özellikleri gösteren dikdörtgen planlı bir oda (16 m. x 12 m.) ve muhtelif yapılara ait kaya temel izleri izlenebilmekte olup üzerinde toplanan çanak çömlek parçaları Orta Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir¹¹. Fonetik benzerlikten yola çıkılarak Arinçkus'un, Urartu Krallığı'nın ilk başkentlerinden olan "Urartu'lu Aramu'nun krali kenti"¹² Arzaşkun ile idantifiye edilmesi Baki Öğün tarafından önerilmiştir¹³.

Adilcevaz yöresindeki Kümbet Höyük¹⁴, Kafirkale¹⁵ ve Adilcevaz nekropolü¹⁶ Urartu dönemi ile çağdaş öteki Orta Demir Çağ kalıntılarını temsil etmektedir.

Kefkalesi Yerleşiminin Önemli Yapıları

Kale, sitadel ve sitadelin doğusunda uzanan aşağı şehirden oluşmaktadır (Resim -1)¹⁷. Sarp bir tepe üzerine kurulu Kefkalesi'nin topoğrafyasına

⁸ A. K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC (1114-859 BC)*, University of Toronto Press, Toronto, 1991, A.0.89.2 (8-18). Asur kaynaklarında *Zingun* ve *Ziqunu* formlarıyla anılan yer adlarının *Ziuquni* ile olan özdeşliği konusunda bkz. Diakonoff – Kashkai, *RGTC IX*, 1981, s. 105.

⁹ Yazıt metni, Urartuca bir lanetleme kalıbını içermektedir. A. Ceylan – N. Ceylan, "Kavuştuk Yazıtı ve Değerlendirilmesi" *Belgü* 1, 2015, s. 1-5; K. Işık, "A Fragmentary Stela of the Urartian King Argiştı I found in Arinçkus, to the Northwest of Van Lake" *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 105/2, 2015, s. 215-219.

¹⁰ C. A. Burney, "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies* 7, 1957, s. 43 Fig. 1 no. 235.

¹¹ A. Özfirat, "1997 Yılı Muş-Bitlis Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları" *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 1999, s. 4.

¹² A. K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC II (858-745 BC)*, University of Toronto Press, Toronto, 2002, A.0.102.2 ii 48.

¹³ B. Öğün, "Urartular", *Türk Ansiklopedisi* cilt 33, 1984, s. 40.

¹⁴ Özfirat, *XVI. AST. II*, 1999, s. 4.

¹⁵ Burney, 1957, s. 43, 51.

¹⁶ B. Öğün, "Die Urartäischen Gräber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology I*, TTK, Ankara – İzmir, 1973, s. 61-67 (Tafeln 25-32).

uygun olarak kademeli şekilde inşa edilmiş büyük bir Urartu sarayı ortaya çıkarılmıştır¹⁸. En az 40 odası bulunan (bununla birlikte 140 odası olduğuna inanılan), üç farklı teras düzlemine inşa edilen sarayın, tabanındaki seviye farklılığından dolayı bazı yerlerde iki veya üç, güneyde ise dört katlı olabileceği belirtilmiştir¹⁹. Saray olarak değerlendirilen yapı içerisinde hafirleri tarafından “Yukarı Salon” ve “Aşağı Salon” olarak adlandırılan iki önemli bölüm belirlenmiştir²⁰. Aşağı salonda gerçekleştirilen kazılarda ele geçen mavi, kırmızı, sarı ve beyaz renkli fresk buluntuları, duvarların - zamanında diğer Urartu saraylarında olduğu gibi - fresklerle kaplı olduğunu göstermektedir²¹. Arkeolojik kazılar sonucunda saray yapısının çevresinde 9 adet rölyefli blok ele geçmiştir (Resim - 2). Bu rölyefli blokların korunabilmiş olanların üzerinde şöyle bir yazıt bulunmaktadır²².

1 D^hal-di-ni-ni al-su-i-ši-ni m^{ru}-sa-a-še ar-gi-š-te-ḫi-ni-še i-ni
 2 É a-ši-ḫu-si-e za-du-ni qar-bi-e šú-li ma-nu ú-i a-i-še-e-i
 3 LUGÁL-še za-da-la-ni šú-ki D^hal-dí-i-še i-zi-du-ú-ni i-e-še za-du-bi
 4 m^{ru}-sa-a-[še] a-li a-lu-še i[ni DUB-t]e tú-li-e a-mi-ni-ni D^{UTU}-ni-še

“Haldi’nin gücüyle Argiști oğlu Rusa, bu ašihusi²³ evini inşa etti. Kayaya dokunulmamıştı (?). Önceki bir kral buraya (daha önce) hiçbir şey

¹⁷ Burney, 1957, s. 50-51; E. Bilgiç – B. Ögün, “1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları” *Anadolu* 8, 1964, s. 66.

¹⁸ Z. Çizmeli Ögün, “Adilcevaz Kef Kalesi (1964 - 1974), *DTCF Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936 – 2011)*, Ed. O. Bingöl - A. Öztan - H. Taşkıran, Anadolu/Anatolia Ek III. 2, Ankara, 2012, s. 288.

¹⁹ B. Ögün, “Die urartäischen Paläste und die Bestattungsbräuche der Urartäer” *Palast und Hütte, Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz, 1982, s. 217.

²⁰ Çizmeli Ögün, *DTCF Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları*, 2012, s. 288.

²¹ Ögün, *Palast und Hütte*, 1982, s. 217.

²² M. Salvini, “The Inscription of the Urartian King Rusa II at Kefkalesi (Adilcevaz)”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 40/1, 1998, s. 124.

²³ Bir yapı ismi olarak *ašihusi* konusunda görüş birliği mevcut değildir. İlk olarak F. W. Köinig, “sıvı libasyon kült yeri” olabileceğine yönelik görüş belirtmiştir. Bkz. *Hchl* s. 74, 145. Buna benzer bir öneriyi “içki kurbanı kült yeri” ifadesiyle E. Bilgiç ve B. Ögün tarafından dile getirilmiştir. Bkz. E. Bilgiç – B. Ögün, “Adilcevaz Kef Kalesi İkinci Mevsim Kazıları (1965)”, *Anadolu* IX, 1965, s. 8-9. Diğer taraftan M. Salvini’ye göre *ašihusi* binaları sütunlu yapılar olup, “depo yapısı”, “silo” gibi mimari unsurlar ile ilişkilidir. Bkz. Salvini, 1998, s. 126. Buna karşın G. Wilhelm - R. Akdoğan, Urartuca *aših* ve Hurrice *ažōge* kelime köklerini esas alarak bu yapının şüphe götürmeksizin “ziyafet salonu yapısı” olduğunu ifade etmişlerdir. Bkz. G. Wilhelm – R. Akdoğan “Eine Inschrift Argištis I. mit Erwähnung *ašihusi* - Gebäudes” *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici* 53, 2011, s. 226-227.

inşa etmemişti. Haldi emir verdiğiğinde (bunu) ben yaptım. Rusa der ki: Her kim bu yazıtı yok ederse Güneş Tanrısı onu yaksın!²⁴

Kefkalesi sarayının bir başka önemli buluntusu ise *in situ* olarak ele geçen küplerdir. Birbirine bağlı üç ayrı mekânda günışığına çıkarılmış 170 adet depo küpü işlevli pitoslar, yarıya kadar toprağın içine gömülü olarak ele geçmiş olup, bunların yükseklikleri 1. 90 – 2.03 m. arasında değişmektedir (Resim - 3). Söz konusu depo küplerinin bazılarının dudak-ağız kısmında hacimlerini belirten yazıt bulunmaktadır (Resim - 4)²⁵. Kefkalesi'nde açığa çıkarılan bir depo küpü üzerinde - 4 *aqarqi* 4 *terusi* ¹/₂ - ibaresi yer almaktadır. Bir *aqarqi* biriminin 240 – 290, bir *terusi* biriminin ise 29 litrelik bir değerinin olduğu dikkate alınır, bir Kefkalesi depo küpü ortalama olarak 1000 litrenin üzerindeki bir hacme karşılık gelmektedir²⁶. Bu hesaplamadan yola çıkarak Kefkalesi deposunun toplam hacminin 200.000 litre civarında olduğunu önermek mümkündür (Resim - 5). Bu pitosların sadece şarap saklamak için değil, aynı zamanda tahıl ve yağ depolamak için de kullanıldığı düşünülmektedir²⁷.

Kefkalesi'nin 2 km. kuzeybatısında bulunan Kırca Göl'deki baraj seti, Kefkalesi'nin su ihtiyacını karşılamak için yapılmış olmalıdır²⁸. Bu set, yarı kiklopik taşlardan oluşan harçsız üç duvardan ve aralarındaki toprak dolgudan meydana getirilmiştir. Baraj seti 57 m. boyunda olup her bir duvarın kalınlığı 3-3.5 m. arasındadır²⁹.

²⁴ Salvini, 1998, s. 124. Buna karşın daha eski bir çalışma olan E. Bilgiç – B. Ögün'ün çevirisi şu şekildedir. “Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sayesinde Argiştis'in oğlu Rusas bu içki kurbanı kült yerini inşa etti. Zemini bakımsız bir durumda idi, ...değildi. Ben Rusas inşa ettim. Her kim ki bu kitabeyi tahrip ederse..... herhangi bir yere....., tanrı Haldi'nin bana emanet ettiği şeyleri..... ederse, Güneş Tanrısı Utu tarafından mahvedilsin !” Bkz. Bilgiç - Ögün, 1965, s. 8.

²⁵ Ögün, *Palast und Hütte*, 1982, s. 217-218. Kefkalesi depo küplerinin ağız kısmındaki hacim ölçü birimleri için bkz. M. Payne, *Urartian Measures of Volume*, Ancient Near Eastern Studies Supplement 16, Peeters, Louvain - Paris - Dudley, 2005, s. 63-68.

²⁶ Urartu ölçü birimleri *aqarqi* ve *terusi* için temsil edebileceği değerler konusunda bkz. M. R. Payne, “Urartu Hacim Ölçüleriyle İlgili Yeni Bulgular” *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 13, 2002, s. 1 vdd.; H. Sağlamtimur, “The volumes of some Urartian pithoi” *Anatolian Iron Ages 5*, Edited by A. Çilingiroğlu – G. Darbyshire, British Institute at Ankara, London, 2005, s. 139 vdd.

²⁷ Ögün, *Palast und Hütte*, 1982, s. 218; Çizmeli Ögün, *DTCF Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları*, 2012, s. 288.

²⁸ B. Ögün, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*, Anadolu Yayınevi, Ankara, 1970, s. 41, 42.

²⁹ Ögün, 1970, s. 42, Res. 3, Lev. XVI-37.

Kefkalesi (Tapınak) Yazıtı

Kefkalesi ve Ayanis (Rusahinili Eiduru-kai / Eiduri önündeki Rusa'nın şehri)³⁰ yerleşimlerinin Urartu kralı Argišti'nin oğlu Rusa'ya ait aynı inşaat programının bir parçası olduğuna ve aynı siyasi gelişmelerin sonucu inşa edildiğine her iki kalede bulunan yazıtlar tanıklık etmektedir. Kefkalesi yazıtlı stelleri³¹, Ayanis Tapınak Yazıtı³² ile içerik yönünden büyük paralellik göstermektedir³³. Giriş bölümü, giriş bölümünden sonraki fragmanlar ve işgücü nüfusu sağlanan pek çok ülke adı Kefkalesi Yazıtı'nın Ayanis Tapınak Yazıtı ile olan paralelliğinin unsurlarını oluşturmaktadır³⁴. Bununla beraber her iki yerleşimde bulunan yapıların fonksiyonu da benzer özellikler taşımaktadır³⁵. Ayanis tapınak avlusundaki fil ayaklarına paralel olarak Kefkalesi'ndeki taşıyıcı unsur görünümündeki fil ayaklarının, henüz açığa çıkarılmamış standart tipli bir Urartu tapınağının parçası olabileceği önerilmiştir³⁶. Adilcevaz yakınlarında bulunan 3.5 m. yüksekliğindeki

³⁰ A. Çilingiroğlu – M. Salvini, “Rusahinili in front of Mount Eiduru: The Urartian Fortress of Ayanis (7th Century B.C.)”, *Studi Micenei Ed Egeo Anatolici* XXXV, 1995, s. 111 vdd.

³¹ Kefkalesi için bkz. HchI 128; M. R. Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Katalogu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, 12.2.1; P. Hulin, “New Urartian Inscriptions from Adilcevaz”, *Anatolian Studies* 9, 1959, s. 189 vdd.

³² Ayanis Yazıtı için bkz. Payne, 2006, 12.2.19; CTU I, A 12 4, A 12 4 II.

³³ M. Salvini, “Reconstruction of the Susi Temple, at Adilcevaz on Lake Van”, *A view from the Highlands, Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, Ed. by A. Sagona - Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, Peeters, 2004, s. 257 vd., 267-270 (Fig. 5-8); T. Tanyeri-Erdemir, *Continuity, Change, and Innovation: Considering the Agency of Rusa II in the production of the Imperial Art and Architecture of Urartu in the 7th Century B.C.* Doctoral Dissertation, Boston University Graduate School of Arts and Science, 2005, s. 198.

³⁴ Salvini, *Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, 2004, s. 250 vdd. Ayanis ve Kefkalesi yazıtlarında belirtilmiş yabancı ülkelerden getirilen insanlar için Urartuca - *paru* fiili kullanılmıştır. Bu fiile M. Salvini tarafından “deporte etmek, getirmek” anlamları yüklenmiştir. Bkz. M. Salvini, “Monumental Stone Inscriptions”, *Ayanis I, Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989 - 1998*, Ed. A. Çilingiroğlu – M. Salvini, Documenta Asiana VI, Roma, 2001, s. 261; CTU I, A 12-1 VI, A 12-14 II.

³⁵ Karş. A. Çilingiroğlu, “Temple Area”, *Ayanis I, Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989 - 1998*, Ed. A. Çilingiroğlu – M. Salvini, Documenta Asiana VI, Roma, 2001, s. 37 vdd.; A. Çilingiroğlu, “Storerooms”, *Ayanis I, Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989 - 1998*, Ed. A. Çilingiroğlu – M. Salvini, Documenta Asiana VI, Roma, 2001, s. 67 vdd.; Çilingiroğlu - Salvini, 1995, s. 115 vd.

³⁶ Kefkalesi'ne yönelik son yapılan araştırmalar sonucunda, öncesinde iki katlı bir saray yapısı olarak değerlendirilen fil ayaklı mekânların aslında standart tipli bir Urartu tapınağının avlusu olabileceğine yönelik görüş ağırlık kazanmıştır. Konu hakkında bkz. R. Mayer - Opificius, “Gedanken zur Bedeutung des Urartäischen Ortes Kefkalesi”, *Istanbul Mitteilungen* 43, 1993, s. 273 vd.; V. Sevin, “Adilcevaz Kef Kalesi Sarayı Üzerine Bir Not”, *Emin Bilgiç Hatıra Kitabı*, Yayına Hazırlayanlar O. Aslanapa - E. İhsanoğlu, İSAR, İstanbul, 2000, s. 305-306.

ortostatın³⁷, Kefkalesi Tapınağı'na ait kapı fasadını oluşturduğu öne sürülmüştür (Resim - 6). Buna göre tapınağın kapı fasadının her iki yanında karşılıklı iki koruyucu nitelikteki bu kabartmalı ortostatlar bulunmaktaydı (Resim - 7)³⁸. Bununla bağlantılı olarak Kefkalesi yazıt parçalarının mimari bağlamda ait olduğu asıl yerin, bir tapınak duvarı olduğu ifade edilmiştir³⁹. Ayanis Tapınak Yazıtı'na göre eksik kısımları tamamlanmış olan Adilcevas (Tapınak) Yazıtı'nın yapılabildiği ölçüde tercümesi şu şekilde verilebilir (Resim - 8):

“...bu işler... Argişti oğlu Rusa, Ziuquni Ülkesi'nin Haldi Şehri'ni yaptırdı. Argişti oğlu Rusa der ki: Düşman ülkesinden kadınlar götürdüm... Muški, Hati ve Halitu ülkelerinden halk (?)... bu kale, ayrıca bu şehirleri ... bu kaleye ekledim. Hiçbir zaman ... bunların herhangisine (hiç kimse kötülük etmesin). Argişti oğlu Rusa der ki: Tanrı Haldi ... bana sundu (?). Tanrı Haldi için bu güçlü işleri yaptım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğü ile Argişti oğlu Rusa, güçlü kral, büyük kral, Bianili Ülkesi'nin kralı, ülkelerinin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır⁴⁰”.

Kefkalesi Nüfusunu Oluşturan İnsan Gruplarının Etnik Kökeni

Argişti'nin oğlu Rusa'nın yazıtlarına göre Kefkalesi'nin inşa edilmesinde çalıştırılıp iskân ettirilen insan topluluklarının geldikleri yerler ^{KUR}Luluinani, ^{KUR}Etiuni, ^{KUR}Tabla(ni), ^{KUR}Qainaru, ^{KUR}Muški(ni/e), ^{KUR}Hate, ^{KUR}Halitu ve ^{KUR}Siluqu(ni) ülkelerinden oluşmaktadır⁴¹. Halitu ülkesi dışında sözü edilen ülkeler Ayanis Tapınak Yazıt metninde de anılmakla⁴² beraber Ayanis Yazıtı'ndan farklı olarak Kefkalesi yazıtlı stellerinde ^{KUR}Tarquuni

³⁷ C. A. Burney - G. R. J. Lawson, “Urartian Reliefs at Adilcevas, on Lake Van, and a Rock Relief from the Karasu, near Birecik”, *Anatolian Studies* 8, 1958, s. 211 vdd.

³⁸ U. Seidl, “Torschützende Genien in Urartu”, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* (Neue Folge) 7, 1974, s. 115 vdd., 116 Abb. 1; U. Seidl, “Urartäische Bauskulpturen”, *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Edited by M. J. Mellink - E. Porada - T. Özgüç, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, s. 557 vd., 558 fig. 2. Buna karşın M. Salvini, ortostatların kapı fasadını değil, tapınağa giden koridorun dış yüzünde olabileceğini önermektedir. Bkz. Salvini, *Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, 2004, s. 248, 267 fig. 5.

³⁹ Salvini, *Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, 2004, s. 249 vdd.; Tanyeri-Erdemir, 2005, s. 197-198.

⁴⁰ Payne, 2006, 12.1.1; UKN 278. Yazıt bütünlüğünün korunamamış olmasından ötürü tam olmayan bu tercüme, CTU A 12-4 II'nin transkripsiyonuna karşılık gelmektedir.

⁴¹ Payne, 2006, 12.1.1; CTU I, A 12-4 II.

⁴² Payne, 2006, 12.2.19; Salvini, *Ayanis I*, 2001, s. 258 (Ay- susi. Section VI); CTU I, A 12-1 VI. Adı geçen ülkelerden toplu nüfus aktarımı yapıldığına yönelik bkz. A. Çilingiroğlu - M. Salvini, “The Historical Background of Ayanis”, *Ayanis I, Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Ed. A. Çilingiroğlu - M. Salvini, Documenta Asiana VI, Roma, 2001, s. 19 vd.

adındaki yer isminin geçtiğine dair herhangi bir veri yoktur. Bu ülkeler arasında Qainaru ve Siluqu(ni)⁴³ sadece Kefkalesi ve Ayanis Urartu yazıtlarında geçmekte olup geriye kalan yer isimleri diğer Asur ve Urartu yazılı kaynaklarından tanınmaktadır.

Argišti'nin oğlu Rusa zamanında Kefkalesi Urartu yerleşiminin işgücü nüfusunu oluşturan insan topluluklarının getirildiği coğrafi alan, ana hatları ile şöyle açıklanabilir (Tablo - 1) :

Kefkalesi ve Ayanis yazıtlarında da belirtildiği haliyle Tabla(ni), Tabal'in Urartuca yazım şekli olarak önerilmiştir⁴⁴. Büyük Hitit Devleti'nin siyasi ve kültürel mirasçılarında biri olan Tabal, M.Ö. I. Binyıl Geç Hitit ülkeleri arasında en batıda yer alanıdır. Tabal'ın sınırları, kuzeyde Kızılırmak'tan güneyde Aladağlar ve Bolkar Dağları'na; batıda Tuz Gölü'nden doğuda Gürün'e dek uzanır⁴⁵. Tabal'ın sınırları günümüz coğrafya anlayışıyla kabaca ifade edersek Kayseri, Nevşehir, Niğde ve Aksaray illerini kapsamaktadır. Jeopolitik konumu itibarıyla Tabal'ı, Antik Çağ'ın Kapadokya bölgesi ile eşleştirmek mümkündür⁴⁶.

Kefkalesi ve Ayanis Urartuca yazıtları bağlamında Muşki ülkesinin lokalizasyonuna ilişkin iki olası öngöründen söz etmek gerekir. Genellikle Muşkiler, Frigler ile bir tutulmaktadır⁴⁷. Frigya bilindiği üzere Anadolu'nun batısında yer alan Sakarya Irmağı ile Büyük Menderes Irmağı'nın yukarı çığrıları arasındaki bölgeyi (bugünkü Ankara-Eskişehir-Afyon-Kütahya-Denizli illerini) kapsamaktaydı. Bunun dışında "Doğu Muşkiler" olarak adlandırılan bir etnik gruptan daha söz edilmektedir⁴⁸. Yazılı kaynaklara

⁴³ Yer ismi olarak daha öncesinde belgelenmediğine dair bkz. Salvini, *Ayanis I*, 2001, s. 261.

⁴⁴ Çilingiroğlu – Salvini, *Ayanis I*, 2001, s. 20.

⁴⁵ T. Yiğit, "Tabal", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi* 40/3-4, 2000, s. 177.

⁴⁶ H. H. Duymuş, "Asur kaynaklarına Göre Demirciçi'nde Tabal Krallığı", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü – Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2/3, 2011, s. 37; S. Pullu, *Tabal Bölgesi Tarihi (M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Tabal Krallığı'nın Siyasal ve Ekonomik Tarihi)*, İstanbul Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2006, s. 18.

⁴⁷ Diakonoff – Kashkai, *RGTC IX*, 1981, s. 59; R. Zadok, *Geographical Names According to New –and Late Babylonian Texts (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VIII)*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1985, s. 231; S. Berndt-Ersöz, "The Chronology and Historical Context of Midas", *Zeitschrift für Alte Geschichte* 57/1, 2008, s. 18-19; F. Işık, "Karanlık Dönem'in Aydınlığı ve Frig Sanatının "Anadoluluğu" Üzerine", *Anadolu/Anatolia* 24, 2003, s. 23; M. J. Mellink, "Mita, Mushki and Phrygians", *Anadolu Araştırmaları* 2, 1965, s. 317 vdd.; O. W. Muscarella, "The Iron Age Background to the Formation of the Phrygian State", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 299/300, 1995, s. 92; V. Sevin, "The Early Iron Age in the Elazığ Region and the Problem of the Mushkians", *Anatolian Studies* XLI, 1991, s. 96.

⁴⁸ Diakonoff – Kashkai, *RGTC IX*, 1981, s. 59.

bakılacak olursa bu etnik grup, ilkin Yukarı Fırat ve Yukarı Dicle bölgelerinde ortaya çıkmış olup sonrasındaki süreçte - M.Ö. VIII. yüzyıla ait Asur kaynaklarının da tanıklık ettiği gibi - Fırat'ın batısındaki bölgelere çekilmişlerdir⁴⁹. Kimi araştırmacılar, M.Ö. VII. yüzyıldaki “Doğu Muşkiler”⁵⁰ olarak anılan grubun Gaziantep - Adıyaman bölgesinde yaşadıklarını önermekte⁵¹ ise de Ayanis ve Kefkalesi yazıtlarında anılan Muški ülkesi, Orta Anadolu bölgesindeki Kızılırmak kavsinin güney ya da güneydoğusunda yer alan politik bir güce işaret etmektedir⁵².

Yer ismi olarak Hate/i, adını, M.Ö. II. binyıl Hitit İmparatorluğu'nun merkezi bölgesi konumundaki İç Anadolu Platosu'ndaki Hatti ülkesinden almış olabilir⁵³. Hate/i, Urartu kaynaklarında Hati-na olarak çoğul formda da kullanılmıştır⁵⁴. Dar anlamda Melitia (Malatya) Krallığı'nı ifade edebileceği önerilmişse de⁵⁵ Melitia ve Hate/i isimleri birbirlerinden farklı yer adları olarak Urartu kaynaklarında anılmıştır⁵⁶. Bununla birlikte Melitia Krallığı'nın M.Ö. VII. yüzyılın ilk yarısında Asur egemenliği altında olduğunu da belirtmek gerekir⁵⁷. Eldeki mevcut veriler, Kefkalesi ve Ayanis yazıtlarında bahsedilen Hate/i ülkesinin Malatya dışındaki farklı bir bölgeye

⁴⁹ A. V. Kossian, “The Mushki Problem Reconsidered”, *Studi Micenenei Ed Egeo-Anatolici* 39/2, 1997, s. 254-255; Mellink, 1965, s. 318-319; Sevin, 1991, s. 97. Muşkiler'den ilk defa söz eden Asur kralı I. Tukulti-apil-Ešarra, M.Ö. 1114 yılında Alzu ve Purulumzu ülkelerini 50 yıl boyunca elinde tutan 5 Mušku kralı ile savaştığını ve onları Katmuhu ülkesinde yendiğini belirtmektedir. Bkz. Grayson, *RIMA 2*, 1991, s. 14 A.0. 87. 1 i 62-70; Yeni Asur Dönemi kaynakları için bkz. Zadok, *RGTC VIII*, 1985, s. 231.

⁵⁰ Kossian, 1997, s. 255-256, 261 vd.; Sevin, 1991, s. 97. Coğrafi konumlandırma konusunda benzer bir görüş için bkz. K. Strobel, “Aspekte eines neuen Bildes der Entwicklung Anatoliens in der Frühen Eisenzeit”, *Anatolian Iron Ages 5*, Edited by A. Çilingiroğlu – G. Darbyshire, British Institute at Ankara, London, 2005, s. 197.

⁵¹ W. Röllig, “Muški, Muski”, *Reallexicon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 8. Band (Meek - Mythologie), Berlin, 1993-1997, s. 494.

⁵² A. -M. Wittke, “Das Land Mušku” *Armenian Journal of Near Eastern Studies* II, 2007, s. 126-127.

⁵³ J. D. Hawkins, “Ḫatti”, *Reallexicon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 4 (Ḫa-a-a - Hystaspes), Berlin, 1972-1975, s. 152.

⁵⁴ Diakonoff – Kashkai, *RGTC IX*, 1981, s. 39-40.

⁵⁵ M. Salvini, “Le Testimonianze Storiche Urartee Sulle Regioni del Medio Eufrate MEΛITHNH, KOMMAGHNH, ΣΟΦHNH, TOMIΣA”, *La Parola del Passato* CXLII-CXIV, 1972, s. 102.

⁵⁶ CTU I, A 8-3 II; Diakonoff - Kashkai, *RGTC IX*, 1981, s. 55 - 56.

⁵⁷ Asur kralı Aššur-ahhe-iddina'nın M.Ö. 678-676 yıllarına tarihlenen bir kehanet sorusu, Melitia Krallığı üzerinde Asur egemenliğinin bir kanıtı olarak değerlendirilmelidir. Bu kehanet sorusunda Tabal, Muški, Hilakku (Kilikya) ve Kimmerlerden oluşan bir anti-Asur ittifakının Melitia'ya saldırıp saldırmayacağı sorulmaktadır. Berndt-Ersöz, 2008, s. 23; I. Starr, *Queries to the Sungod, Divination and Politics in Sargonid Assyria (State Archives of Assyria IV)*, Helsinki University Press, Helsinki, 1990, No. 1, 17.

lokalize edilmesi gerektiğini göstermektedir. Yeni Asur kaynaklarında *Hattu* olarak anılan Hate/i, Kuzey Suriye ile ilişkili görünmektedir⁵⁸. Buna paralel olarak Urartu kaynaklarındaki Hate/i yer adının Kuzey Suriye'deki (Karkamış, Til Barsip, Tell Afis, Ayn Dara, Amuk gibi) Geç Hitit şehir devletleri için kullanıldığı iddia edilmiştir⁵⁹.

Halitu ülkesi, muhtemelen klasik kaynaklarda Χαλδία (Haldia) ya da (H)alybe formunda geçen ülke ile idantifiye edilebilir⁶⁰. İç Karadeniz bölgesinde yer alan Haldia ülkesi günümüz Trabzon'un iç kesimleri ile Gümüşhane - Bayburt yöresini kapsamaktaydı⁶¹. M.Ö. V. yüzyıldan itibaren klasik Yunan kaynaklarında anılmaya başlayan Haldia⁶², Ortaçağ kaynaklarında *Haldia*⁶³/*Hāliidiya*/*Haltik* olarak yansımaları bulmuştur⁶⁴. Buna göre Haldia ve Halitu eşitliği görüşü benimsendiği takdirde Halitu ülkesinin Hate/i, Muški ve Tabal ülkelerinin kuzeydoğusunda yer aldığı sonucunu kabul etmek gerekecektir⁶⁵.

Urartu kaynaklarında birçok defa geçen Etiuni ülkesi, Güney Kafkasya'da, Sevan Gölü'nün kuzeybatı kıyılarından Sarıkamış'a değin uzanan toprakları kapsamış olmalıdır⁶⁶. Geniş bir alana yayılmış, yerleşik olmayan bir aşiret konfederasyonu görünümündedir. Güney Kafkasya'da

⁵⁸ Zadok, *RGTC VIII*, 1985, s. 157.

⁵⁹ E. C. Stone – P. Zimansky, "The Urartian Transformation in the Outer Town of Ayanis", *Archaeology in the Borderlands: Investigations in the Caucasus and Beyond*, Eds. A. Smith - K. Rubinson, Cotsen Institute, Los Angeles, 2003, s. 214. Urartu kaynaklarındaki Hate/i için Hitit İmparatorluğu'nun çekirdek bölgesi konumundaki Orta Anadolu Platosu'nun doğusu ve Fırat'ın yukarı çığırındaki havaliye işaret ettiğine ilişkin bkz. Strobel, *AIA* 5, 2005, s. 197.

⁶⁰ M. N. van Loon, *Urartian Art, Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut in het Nabije Oosten, Leiden, 1966, s. 82; Çilingiroğlu - Salvini, *Ayanis I*, 2001, s. 20; G. A. Tirats'yan, *From Urartu to Armenia: Florilegium Gevork A. Tirats'yan*, Ed. R. Vardanyan, Recherches et Publications, Neuchâtel, 2003, s. 18. Bununla birlikte bazı araştırmacılar Halitu ülkesini, klasik kaynaklarda anılan Halizon ülkesi ve Homeros'un İlyada eserinde geçen (H)alybe kavminin yaşadığı ülke ile eşleştirmek istemişlerdir. Bununla bağlantılı olarak Haldia yer ismini de bu yer ve kavim isimleriyle ilişkilendirmek istenmiştir. Bkz. van Loon, *Urartian Art*, 1966, s. 82; Çilingiroğlu - Salvini, *Ayanis I*, 2001, s. 20.

⁶¹ van Loon, *Urartian Art*, 1966, s. 82-83.

⁶² Ksenophon, *Anabasis IV*, 4, V. 17; Ksenophon, *Kyrou Pedia III*, 2.

⁶³ W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. Mihri Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960, s. 350.

⁶⁴ E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çev. F. Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 50-57, 67-68, 149, 161 vd, 178 vdd.; Diakonoff – Kashkai *RGTC IX*, 1981, s. 39.

⁶⁵ Diakonoff – Kashkai, *RGTC IX*, s. 39

⁶⁶ A. g. e., s. 34.

konumlandırılabilir bir diğer toponim Siluqu(ni) ülkesidir. Günümüz Ermenistan sınırları içerisindeki Sisian kentinin 17 km. batısında yer alan bir kilisede ele geçmiş Urartu kralı Rusa'nın oğlu Arğišti'ye ait bir yazıttaki Suluqu olarak okunmuş yer adının Siluqu(ni) ile fonetik benzerliği bulunmaktadır⁶⁷. Bu noktadan hareketle Siluqu(ni) ve Suluqu yer adları birbirleriyle eşitlenmek istenmiştir. Bundan ötürü Suluqu'nun ve dolayısıyla Siluqu(ni) ülkesinin, M. S. 9. yüzyılda *Tsluk* adını taşıyan bölge ile idantifiye edilmesi önerilmiştir⁶⁸. Eğer söz konusu öneri kabul edilirse Siluqu(ni) ya da Suluqu, Urartu'nun kuzeydoğu sınırında olan ve Sevan Gölü ile Urmiye Gölü'nün doğu kıyıları arasında kalan dağlık alana lokalize edilebilir⁶⁹.

Luluiani/e'nin ise belirli bir ülke isminden ziyade “yabancı” anlamına gelen insan topluluklarını belirttiği⁷⁰ ya da “düşman ülke” anlamını taşıyan⁷¹ bir sözcük olduğu önerilmiştir. Bazı araştırmacılara göre “Lulu” sınıfsal bir anlam içermekte olup, savaşçı nitelikteki üst bir toplumsal katman olarak değerlendirilen *şurili* teriminin karşıtını oluşturmaktadır⁷². Luluiani/e'nin Asur ve Elam kaynaklarına göre Diyala ve Küçük Zap nehri arasındaki bölgede yaşayan *Lulubi* ya da *Lulumi* adıyla geçen topluluk ile bağı açık değildir⁷³.

Qainaru ülkesi ilk defa Urartu yazılı kaynaklarında geçmekte ve lokalizasyonu hakkında net bir şey ifade etmek mümkün olamamaktadır.

Kefkalesi'nin Yerleşim Tarihi

Kefkalesi ve Ayanis Kalesi aynı siyasi gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıktığından ötürü, Kefkalesi'nin hangi zaman diliminde kurulmuş olabileceğine ilişkin ipucunu Ayanis Urartu yerleşimi sunmaktadır. Ayanis yerleşiminin takriben ne zaman inşa edildiğine ilişkin en önemli ipucunu, burada ele geçen çam ağacı kalıntıları üzerinde gerçekleştirilmiş

⁶⁷ CTU I, A 11-3.

⁶⁸ Stone – Zimansky, *Archaeology in the Borderlands*, 2013, s. 214; P. Zimansky, “Urartu as Empire: Cultural Integration in the Kingdom of Urartu”, *Bianili - Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007*, Edited by S. Kroll - C. Gruber, et al., Peeters, 2012, s. 107 dn. 14.

⁶⁹ Diakonoff – Kashkai, *RGTC IX*, 1981, s. 77.

⁷⁰ M. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Çev. B. Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, s. 52. Salvini, *Ayanis I*, 2001, s. 261.

⁷¹ Çilingiroğlu - Salvini, *Ayanis I*, 2001, s. 19; Çilingiroğlu - Salvini, 1995, s. 121.

⁷² A. Buhály, “A liminalitás az urartui vallásban”, *Nemzetek és Birodalmak Tanulmányok Dr. Kávássy Sándor 70. Születésnapjára* (Szerkesztette: Czövek István), Bessenyei György Könyvkiado, Nyíregyháza, 2005, s. 14; A. Buhály, “Die Erscheinungsform der Liminalität in der Urartäischen Religion” *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 46, 2006, s. 29-30.

⁷³ Bu konudaki bir tartışma için bkz. Salvini, *Nairi e Ur(u)atri*, 1967, s. 17 dn. 17.

dendrokronolojik araştırma sonuçları vermektedir. Söz konusu araştırmalar, Ayanis yerleşiminde kesilen ağaçların en yaşlısının takriben M.Ö. 673(+4/-7) yıllarına ait olduğunu ortaya koymuştur⁷⁴. Bu çıkış noktasından hareketle Ayanis Urartu yerleşiminin inşa edilişi M.Ö. 677 - 673 yılları arasına tarihlendirilmektedir⁷⁵. Bununla birlikte söz konusu yerleşimin M.Ö. 673/672 yıllarına ya da hemen sonraki yıla tarihlendirilmesi konusunda genel bir eğilim vardır⁷⁶. Dolayısıyla Kefkalesi gibi Argiştî oğlu Rusa tarafından uygulanan aynı inşaat programının ve aynı politik gelişmelerin bir parçası olan Ayanis yerleşiminden yola çıkarak Kefkalesi'nin tarihlenmesi mümkün olabilmektedir. Dendrokronoloji yönteminin sağladığı bu bulgudan hareket edilirse M.Ö. 677 - 666 tarihleri arasında Kefkalesi'nin kurulmuş olabileceğini ifade etmek akla yatkın bir çıkarım olarak görünmektedir⁷⁷. Bu kronolojik öngörünün bir sonucu olarak Argiştî oğlu Rusa'nın hükümdarlığının ilk on beş yılında Ayanis ve Kefkalesi yerleşimlerinin inşa edilmiş olması gerekir⁷⁸. Kuzeybatı İran'da bir Urartu yerleşimi olan Bastam Kalesi'nin, söz konusu Urartu kralının yaptırmış olduğu ilk kale olduğu düşünülmektedir. Bu düşünce, Bastam'da bulunmuş bir kil bulla üzerinde, Toprakkale'nin Urartuca adı olan "Rusahinili Qilbani-kai (Qilbani [Dağı'nın] karşısındaki Rusahinili)" ifadesinin yer almasından kaynaklanmaktadır⁷⁹. Bu göreceli tarihlendirmeye göre Argiştî'nin oğlu

⁷⁴ M. W. Newton - P. I. Kuniholm, "A Revised Dendrochronological Date for the Fortress of Rusa II at Ayanis: Rusahinili Eiduru-Kai", *Anatolian Iron Ages 6*, Edited by A. Çilingiroğlu - A. Sagona, Leuven, 2004, s. 195 vdd.

⁷⁵ A. Ü. Erdem - A. Batmaz, "Contributions of the Ayanis Fortress to Iron Age Chronology", *Ancient Near Eastern Studies 45*, 2008, s. 72; S. W. Manning - B. Kromar - P. I. Kuniholm - M. W. Newton, "Anatolian Tree Rings and New Chronology for the East Mediterranean Bronze-Iron Ages", *Scienceexpress 1066112*, 2001, s. 2. Buna karşın eski verilere göre Ayanis Kalesi'nin yapımı M.Ö. 655-651 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Bkz. A. Çilingiroğlu - M. Salvini, "When was the castle of Ayanis of built and what is the meaning of the word 'şuri'?", *Anatolian Iron Ages 4*, Ed. A. Çilingiroğlu - R. J. Matthews, Mersin, 1999, s. 55.

⁷⁶ A. Çilingiroğlu, "Ayanis", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, Ege Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi, İzmir, 2012, s. 2; Erdem - Batmaz, 2008, s. 72.

⁷⁷ Kefkalesi için yapılan dendrokronolojik araştırmalar, Kefkalesi'nin tarihlendirilmesine yardımcı olmamaktadır. Kefkalesi'ndeki payeli salondan elde edilmiş tek bir çam ağacı kalıntısı üzerinden yapılan araştırma M.Ö. 902 - 776 +4/-7 yılları arasını verir. Bu sonuç Kefkalesi'ndeki epigrafik ve arkeolojik veriler ile çeliştiğinden ötürü güvenilir değildir. Bkz. Newton - Kuniholm, *AIA 6*, 2004, s. 199.

⁷⁸ A. Çilingiroğlu, "The Reign of Rusa II: Towards the End of the Urartian Kingdom", *Festschrift für Manfred Korfmann, Mauer Schau Band I*, Herausgegeben R. Aslan etc., Verlag Bernhard Albert Greiner, Remshalden - Grunbach, 2002, s. 485.

⁷⁹ Kil bulla üzerindeki yazıtın çevirisi şu şekilde yapılabilir: "Argiştî'nin oğlu Rusa Qilbani Dağı karşısındaki Rusahinili'de tahta oturduğu o yıl, tahta parçaları... marangozlar Ala ülkesinin küçük Rusa şehrinde (sergilendi)". Bkz. M. Salvini, "Die Urartäischen

Rusa tarafından yaptırıldığı tespit edilen yerleşimlerden Bastam, Toprakkale'den daha önce kurulmuş olmalıdır⁸⁰. M.Ö. 673/672 yıllarında inşa edildiği kabul edilen Ayanis Kalesi göz önünde bulundurulduğunda Bastam, Urartu kralının ilk on yılında yapılmış gözükmektedir. Sonrasında ise Toprakkale, Kefkalesi ve Ayanis yerleşimleri inşa edilmiş olabilir⁸¹. Parçalı Kefkalesi yazıtlarında, Ayanis Tapınak Yazıtı'na göre bazı ülke isimlerinin eksik olmasından dolayı, Ayanis'in Kefkalesi'nden sonra inşa edilmiş olabileceği önerilmiştir⁸². Bununla birlikte söz konusu göreceli tarihlendirmeler kesinlik taşımamaktadır.

Arkeolojik ve yazılı verilerden yola çıkılarak Ayanis yerleşiminin M.Ö. 653 yılı öncesinde yıkıldığı önerilmiştir⁸³. Buna karşın sitadel dışında yer alan sivil yerleşim niteliğindeki dış kentte, ikamet edenlerin bir süre daha yaşadığını Urartu sonrasına tarihlendirilen "triangle ware" adı verilen bir seramik grubu doğrulamaktadır⁸⁴. Kefkalesi'nin sitadel kısmında yapılan arkeolojik kazılarda Arğişti'nin oğlu Rusa devri sonrasına tarihlendirilebilecek herhangi bir buluntu ya da yazılı bir belge saptanmamıştır. Bununla birlikte Kefkalesi'nin sivil yerleşim alanı olan aşağı şehirde kazı yapılmadığından ötürü iskân ömrü hakkında kesin bir görüş ortaya koyabilmek mümkün değildir. Ancak Kefkalesi'nin sitadeli, Ayanis sitadeli ile aynı tarihsel kaderi paylaşmış görünmektedir. Kefkalesi, tıpkı Karmir Blur, Bastam, Ayanis gibi Arğişti oğlu Rusa'nın başlattığı büyük krallık yerleşimlerinin kurulmasına yönelik inşaat programının bir parçasıydı. Bu yerleşimler şiddetli bir yangın sonucu belli bir düzen dâhilinde boşaltılmış ve sonrasında terk edilerek sonraki dönemlere ait bazı küçük izler dışında bütünüyle unutulmuş görünmektedir. Konuya ilişkin bir çalışma söz konusu büyük çaplı şehirlerin yıkılmasını, uzak ülkelerden getirilerek iskân ettirilmiş sadakatsiz insan topluluklarının Rusa'nın

Schriftdenkmäler aus Bastam (1977-1978)" *Bastam II: Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1977-1978*, Ed. W. Kleiss, Gebr. Mann Verlag, Berlin, 1988, s. 130, 135 vdd.

⁸⁰ Çilingiroğlu - Salvini, *Ayanis I*, 2001, s. 17.

⁸¹ Toprakkale ve Ayanis'in aynı zaman diliminde planlanıp inşa edilmiş olabileceğine dair öneri için bkz. Çilingiroğlu - Salvini, *Ayanis I*, 2001, s. 17.

⁸² Çilingiroğlu - Salvini, *Ayanis I*, 2001, s. 20.

⁸³ Erdem - Batmaz, 2008, s. 69, 75-76.

⁸⁴ E. C. Stone - P. Zimansky, *Survey and Soundings in the Outer Town of Ayanis 1996-1998*", *Ayanis I, Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Ed. A. Çilingiroğlu - M. Salvini, Documenta AsianaVI, Roma, 2001, s. 362; Erdem - Batmaz, 2008, s. 76-77.

uyguladığı yerleşim politikasına karşı gösterdiği şiddetli tepkilere bağlamaktadır⁸⁵.

Yazılı kaynaklar, M.Ö. 680-670 yılları arasında Urartu Krallığı'nın güney komşusu Asur ile aralarında bir ihtilaf olduğuna dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Öte yandan M.Ö. 673/672 yıllarına tarihlenen kimi Asur çivi yazılı kaynakları, Arğişti oğlu Rusa'nın Asur kralı Aşşur-ahhe-iddina (Asarhaddon) ile karşılıklı antlaşmaya dayalı, düşmanca olmayan ilişkiler içerisinde olduğunu doğrulamaktadır⁸⁶.

M.Ö. VIII. yüzyılın sonlarından başlayarak M.Ö. VII. yüzyılın ortalarına değin devam etmiş olan Kimmer akınları Anadolu'daki krallıklar için hem olumlu hem de olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Asur kralı Aşşur-ahhe-iddina (M.Ö. 680-669) döneminde Anadolu'da yoğunlaşan Kimmer akınları Asur'un Anadolu'ya yayılımına engel olmuştur⁸⁷. Ancak aynı Kimmer akınları, Eski Anadolu krallıklarına yönelik tehdidi de meydana getirmiştir. Bu durum Anadolu'da ve Güney Kafkasya'da bulunan krallıkların Urartu Krallığına karşı mukavemetini zayıflatmış olmalıdır. Bununla birlikte Urartu kralının söz konusu inşa faaliyetlerinin hayat bulduğu dönemde Frig kralı (I.) Midas'ın M.Ö. 677 yılına tarihlendirilen⁸⁸ ölümünü de göz önünde bulundurmak gereklidir. Midas'ın ölümünün ardından Frigya'da taht mücadelesinden kaynaklı olabilecek muhtemel iç karışıklıkların da Arğişti oğlu Rusa'nın bu geniş coğrafyada askeri faaliyetlerini kolaylaştırıcı bir etki yaratmış olması mümkündür.

Sonuç

Van Gölü'nün kuzeybatısını oluşturan Adilceviz yöresinin *Ziuquni* ülkesi adıyla Urartu Krallığı'nın çekirdek bölgelerinden biri olduğunu, Asur yazılı kaynakları ortaya koymaktadır. Orta Asur Dönemi'nde Asur kralı I. Şulmanu-aşared (M.Ö. 1274-1245)'e ait kayıtlarda bir Uruatri ülkesi olarak *Zingun*, Aşşur-bēl-kala (M.Ö. 1073-1056)'ya ait kayıtlarda ise Urartu ülkesinin içerisinde gösterilen bir yer adı olarak *Ziqunu* telaffuzuyla anılmıştır. Kefkalesi'nin içinde bulunduğu Ziuquni ülkesi, aynı zamanda Urartu panteonunda *Ziqunu* adındaki bir tanrıya ya ismini vermiş ya da ondan ismini almış olabilir.

⁸⁵ P. Zimansky, "The cities of Rusa and the end of Urartu" *Anatolian Iron Ages 5*, Ed. by A. Çilingiroğlu – G. Darbyshire, British Institute at Ankara, London, 2005, s. 235 vdd., 239.

⁸⁶ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 2006, s. 115; R. Borger, "Die Inschriften Asarhaddons Königs von Assyrien", *Archiv für Orientforschung Beiheft 9*, Graz, 1956, s. 106, 123 vd.

⁸⁷ Duymuş, 2011, s. 42.

⁸⁸ Berndt-Ersöz, 2008, s. 16, 19, 27.

Urartu kralı Arğiști'nin oğlu Rusa döneminde çeşitli ölkelerden toplanan insanların nasıl ve hangi şartlar altında Kefkalesi'ne yerleştirilerek Urartu topraklarına getirildiği bilinmemektedir. Bununla birlikte Urartu kralının düzenlediği bir sefer kapsamında toplu nüfus aktarımı sonucunda Kefkalesi'ne yerleştirilmiş olmaları ihtimal dâhilindedir.

Konu ile ilişkili tarihsel coğrafyaya ilişkin bilgiler bütünlüklü bir biçimde değerlendirildiğinde söz konusu insan gruplarının kökeni, Orta Anadolu'ya, Kuzey Suriye'ye, İç Doğu Karadeniz Bölgesi'ne ve Güney Kafkasya'ya dayanmaktadır.

Kefkalesi'nin Urartu dilinde "Ziuquni Ülkesi'ndeki Haldi'nin kenti" anlamındaki ifadeyle belirtilmesi, söz konusu yerleşimin dini karakterine işaret etmektedir. Bir tapınağın avlusu olabilecek bir mimariye sahip olması, *ašihusi* binası ve asıl yerinin tapınak kapısı olduğu önerilen koruyucu niteliğindeki büyük taş kabartma, yerleşimin dinsel kimliğini açığa vuran arkeolojik izlerdendir. Kefkalesi'nde açığa çıkarılan 170 adet depo küpü büyük bir depo yapısını göstermekle beraber yapılan zirai üretimin azımsanmayacak miktarda olduğunu açığa vurmaktadır. Kabaca yapılabilecek bir matematiksel hesaplama, depo binasının yaklaşık olarak 200.000 litrelik bir kapasiteye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Kefkalesi'nin 2 km. kuzeybatısında yer alan Kırca Göl baraj gölünün varlığı, kale etrafında verimli bir tarımsal üretimin yapılabilmesi amacıyla ilgili olmalıdır.

M.Ö. 685-645 yılları arasında Urartu tahtında oturduğu kabul edilen ve Arğiști'nin oğlu olan Rusa'nın inşa ettirdiği Kefkalesi'nin kuruluş tarihini daha kesin verebilmek, yeni arkeolojik bulguların değerlendirilmesi sonucunda mümkün olabilecektir. Ayanis Urartu yerleşimindeki ağaç keresteleri üzerinde yapılan dendrokronolojik araştırmalara dayanılarak Ayanis M.Ö 673/672 yıllarına tarihlendirilebilirken Ayanis ile aynı tarihsel arka plana sahip Kefkalesi'ni M.Ö. 677-666 yılları arasına tarihlendirmek mümkündür. Yapılan arkeolojik araştırmalar Urartu egemenliğinin sona ermesinin ardından Kefkalesi sitadeli üzerinde herhangi bir yerleşim tabakası olmadığını ortaya koymuştur. Kefkalesi'nin sitadel iskânı, Ayanis sitadeline paralel olarak M.Ö. 653 yılına doğru bir yangın sonucu son bulmuş görünmektedir.

Kısaltmalar

AIA	Anatolian Iron Ages
AST	Araştırma Sonuçları Toplantısı
CTU	Mirjo Salvini, <i>Corpus dei testi urartei</i> (Documenta Asiana VIII), Volume I-III, Pubblicazioni dell'Istituto di Studi sulle Civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente del Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 2008.
HchI	Friedrich Wilhelm König, <i>Handbuch der chaldischen Inschriften AfO</i> , Beiheft 8, Im Selbstverlage des Herausgebers, Graz, 1955-57.
KUKN	Nikolaj Vasil'evič Arutjunjan, <i>Korpus urartskich klinoobraznych nadpisej</i> , Gitutjun, Erevan, 2001.
RGTC VIII	Ran Zadok, <i>Geographical Names According to New- and Late-Babylonian Texts</i> , Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients), Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1985.
RGTC IX	Igor M. Diakonoff – S. M. Kashkai, <i>Geographical Names According to Urartian Texts</i> , Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients), Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1981.
UKN	G. A. Melikişvili, <i>Urartskie klinoobraznye nadpisi</i> , Izd-vo Akademii nauk SSSR, Moskva, 1960.
UKN II	G. A. Melikişvili, <i>Urartskie klinoobraznye nadpisi II. Otkritija i publikacii 1954-1970 gg.</i> , VDI 1971/3 229-255; 4, 267-293.

KAYNAKÇA

- Aro, S., "Tabal", *Reallexicon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologische* 13 (Susa - Telepinu), 2012, s. 388-391.
- Avcı, C., "Urartu İskânında Esir Nüfus" *Toplumsal Tarih* 274, 2016, s. 70-74.
- Berndt - Ersöz, S., "Historical and Chronological Context of Midas", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 57, 2008, s. 1-37.
- Bilgiç, E.- Öğün, B., "1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları" *Anadolu* 8, 1964, s. 65-92.
- Bilgiç, E. - Öğün, B. "Adilcevaz Kef Kalesi İkinci Mevsim Kazıları (1965)", *Anadolu IX*, 1965, s. 1-20 (Lev. I- XXIV).
- Borger, R., "Die Inschriften Asarhaddons Königs von Assyrien", *Archiv für Orientforschung Beiheft* 9, 1956, Graz.
- Bryce, T., *The World of the Neo-Hittite Kingdom*, Oxford University Press, Oxford, 2012.
- Buhály, A., "Egy urartui istenkatalógus: A Meher Kapisi-felirat", *Sic Itur Ad Astra* 1-2, 2000, s. 49-88.
- Buhály, A., "A liminalitás az urartui vallásban", *Nemzetek és Birodalmak Tanulmányok Dr. Kávássy Sandor 70. Születésnapjára, Szerkesztette: Czövek István, Bessenyei György Könyvkiado, Nyiregyháza, 2005, s. 9-22.*
- Buhály, A., "Die Erscheinungsform der Liminalität in der Urartäischen Religion" *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 46, 2006, s. 25-32.
- Burney, C. A., "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region" *Anatolian Studies* 7, 1957, s. 37-53.
- Burney, C. A. - Lawson, G. R. J. "Urartian Reliefs at Adilcevaz, on Lake Van, and a Rock Relief from the Karasu, near Birecik", *Anatolian Studies* 8, 1958, s. 211-218.
- Ceylan, A. – Ceylan, A., "Kavuştuk Yazıtı ve Değerlendirilmesi / Inscription and Analysis of Kavuştuk" *Belgü, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1, 2015, s. 1-18.
- Çapar, Ö., "Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri" R. D. Barnett, *Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Armağanı, Ankara, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* XXXI/1-2, 1987, s. 43-73.
- Çilingiroğlu, A., "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları", *Anadolu Araştırmaları IX*, 1983, s. 311- 317.
- Çilingiroğlu, A. - Salvini, M., "Rusahinili in front of Mount Eiduru: The Urartian Fortress of Ayanis (7th Century B.C.)", *Studi Micenei Ed Egeo Anatolici* XXXV, 1995, s. 111-124.

- Çilingiroğlu, A. - Salvini, M., “When was the castle of Ayanis of built and what is the meaning of the word ‘şuri’?”, *Anatolian Iron Ages 4*, Ed. A. Çilingiroğlu - R. J. Matthews, *Anatolian Studies* 49, Mersin, 1999, s. 55-60.
- Çilingiroğlu, A. -Salvini, M., “The Historical Background of Ayanis”, *Ayanis I, Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998* Ed. Altan Çilingiroğlu - Mirjo Salvini, *Documenta Asiana VI*, Pubblicazioni dell'Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici del Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma 2001, s. 15-24.
- Çilingiroğlu, A., “Temple Area”, *Ayanis I, Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989 - 1998*, Ed. Altan Çilingiroğlu - Mirjo Salvini, *Documenta Asiana VI*, Pubblicazioni dell'Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici del Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 2001, s. 37 - 65.
- Çilingiroğlu, A., “Storerooms”, *Ayanis I, Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989 - 1998*, Ed. Altan Çilingiroğlu - Mirjo Salvini, *Documenta Asiana VI*, Pubblicazioni dell'Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici del Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 2001, s. 67 - 83.
- Çilingiroğlu, A., “The Reign of Rusa II”, *Towards of the End of the Urartian Kingdom*, *Festschrift für Manfred Korfmann - Mauer Schau*, Herausgegeben R. Aslan etc., Remshalden - Grunbach, 2002, s. 483-489.
- Çilingiroğlu, A., “Urartulu Argiştı oğlu Kral Rusa II: Bir Başarının Öyküsü”, *Türkiye Bilimler Akademisi Dergisi* 10, 2007, s. 73-82.
- Çilingiroğlu, A., “Ayanis”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 2012, s. 1-24.
- Çizmeli Ögün, Z., “Adilcevaz Kef Kalesi (1964 - 1974)”, *DTCF Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936 – 2011)*, Ed. O. Bingöl – A. Öztan – H. Taşkıran, *Anadolu/Anatolia Ek III. 2*, Ankara, 2012, s. 287-290.
- Diakonoff, I. M. – Kashkai, S. M., *Geographical Names According to Urartian Texts (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX)*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1981.
- Duymuş, H. H., “Asur kaynaklarına Göre Demirçağı'nda Tabal Krallığı”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü – Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2/3, 2011, s. 34 - 46.
- Erbaşı, F. S., “Güneydoğu Anadolu'da Kral Midas” Maya Vassileva, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 50, 2011, s. 197 - 209.
- Erdem, A. Ü. - Batmaz, A., “Contributions of the Ayanis Fortress to Iron Age Chronology”, *Ancient Near Eastern Studies* 45, 2008, s. 69-90.
- Grayson, A. K., *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Volume I*, University of Toronto Press, Toronto, 1987.

- Grayson, A. K., *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC I (1114-859 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Volume 2*, University of Toronto Press, Toronto, 1991.
- Grayson, A. K., *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC II (858-745 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Volume 3*, University of Toronto Press, Toronto, 2002.
- Hawkins, J. D. "Ḫatti", *Reallexicon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 4. Band (Ḫa-a-a - Hystaspes), Berlin, 1972-1975, s. 152-159.
- Honigmann, E., *Bizans Devletinin Doğu Sınırı - Grekçe, Arapça, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'den 1071'e kadar*, Çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.
- Hulin, P., "New Urartian Inscriptions from Adilcevaz", *Anatolian Studies* 9, 1959, s. 189-195.
- Işık, F., "Karanlık Dönem" in Aydınlığı ve Frig Sanatının 'Anadoluluğu' Üzerine", *Anadolu/Anatolia* 24, 2003, s. 19-33.
- Işık, K., "A Fragmentary Stela of the Urartian King Argišti I found in Arinçkus, to the Northwest of Van Lake" *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 105/2, 2015, s. 215-219.
- Konakçı, E., "Urartu Krallığı'nın Ekonomik ve Siyasi Yapılanmasında Toplu Nüfus Aktarımları", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan, Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat* (Ed. Haluk Sağlamtimur ve diğerleri), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s. 339-353.
- Kossian, A. V., "The Mushki Problem Reconsidered", *Studi Micenenei Ed Egeo-Anatolici* 39/2, 1997, s. 253-266.
- König, F. W., *Handbuch der chaldischen Inscriften*, Archiv für Orientforschung, herausgegeben von Ernst Weidner (Beiheft 8), Graz, 1955.
- Ksenophon, *Anabasis -Onbinlerin Dönüşü* Çev. Oğuz Yarlıgaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2014.
- Ksenophon, *Kyros'un Eğitimi - Kyrou Paideia* Çev. Furkan Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007.
- Kuniholm, P. I. - Newton, M. W., "Dendrochronological Investigations at Ayanis: Dating the Fortress of Rusa II: Rusaḫinili Eiduru-Kai", *Ayanis I - Ten Years' Excavations at Rusaḫinili Eiduru-kai 1989-1998*, Ed. by A. Çilingiroğlu - M. Salvini, Documenta Asiana VI, Pubblicazioni dell'Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici del Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 2001, s. 377-380.
- Manning, S. W. - Kromar, B. - Kuniholm, P. I. - Newton, M.W., "Anatolian Tree Rings and New Chronology for the East Mediterranean Bronze-Iron Ages", *Scienceexpress* 1066112, 2001, s. 1-3.

- Mayer - Opificius, R., “Gedanken zur Bedeutung des Urartäischen Ortes Kefkalesi”, *Istanbuler Mitteilungen* 43, 1993, s. 267-278.
- Mellink, J. M., “Mita, Mushki and Phrygians”, *Anadolu Araştırmaları* 2, 1965, s. 317-325.
- Muscarella, O. W., “The Iron Age Background to the Formation of the Phrygian State”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 299/300, 1995, s. 91-101.
- Newton, M. W. - Kuniholm, P. I., “A Revised Dendrochronological Date for the Fortress of Rusa II at Ayanis: Rusaşinili Eiduru-Kai”, *Anatolian Iron Ages* 6, Edited by A. Çilingiroğlu - A. Sagona, Leuven 2004, s. 195-207.
- Öğün, B., *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*, Anadolu Yayınevi, Ankara, 1970.
- Öğün, B., “Die Urartäischen Gräber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos”, *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology I*, TTK, Ankara – İzmir, 1973, s. 61-67 (Tafeln 25-32).
- Öğün, B., “Die urartäischen Paläste und die Bestattungsbräuche der Urartäer” *Palast und Hütte, Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz, 1982, s. 217-236.
- Öğün, B., “Urartular”, *Türk Ansiklopedisi* cilt 33, 1984, s. 35-78.
- Özfirat, A., “1997 Yılı Muş-Bitlis Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları” *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 1999, s. 1-22.
- Payne, M. R., “Urartu Hacim Ölçüleriyle İlgili Yeni Bulgular” *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 13, 2002, s. 1-3.
- Payne, M., *Urartian Measures of Volume*, Ancient Near Eastern Studies Supplement 16, Peeters, Louvain - Paris - Dudley, 2005.
- Payne, M. R., *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.
- Pullu, S., *Tabal Bölgesi Tarihi (M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Tabal Krallığı'nın Siyasal ve Ekonomik Tarihi)*, İstanbul Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2006.
- Ramsay, W. M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. Mihri Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960.
- Riemschneider, M., “Die urartäischen Gottheiten”, *Orientalia* 32, 1963, s. 148 -169 (Tab. IX - X).
- Röllig, W., “Muški, Muski”, *Reallexicon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 8. Band (Meek - Mythologie), Walter de Gruyter, Berlin, 1993-1997, s. 493-495.

- Sağlamtimur, H., “The volumes of some Urartian pithoi” *Anatolian Iron Ages 5*, Edited by A. Çilingiroğlu – G. Darbyshire, British Institute at Ankara, London, 2005, s. 139-144.
- Salvini, M., *Nairi e Ur(u)atri – Contributo alla Storia della Formazione del Regno di Urartu*, Edizioni Dell’Ateneo, Roma, 1967.
- Salvini, M., “Le Testimonianze Storiche Urartee Sulle Regioni del Medio Eufrate ΜΕΛΙΤΗΝΗ, ΚΟΜΜΑΓΗΝΗ, ΣΟΦΗΝΗ, ΤΟΜΙΣΑ”, *La Parola del Passato* CXLII-CXIV, 1972, s. 100-111.
- Salvini, M., “Die Urartäischen Schriftdenkmäler aus Bastam (1977-1978)” *Bastam II: Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1977-1978*, Ed. W. Kleiss, Gebr. Mann Verlag, Berlin, 1988, s. 125-144.
- Salvini, M., “The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı”, *Anatolian Iron Ages 3*, Ed. A. Çilingiroğlu - D. H. French, The British Institute of Archaeology at Ankara, Ankara, 1994, s. 205-210.
- Salvini, M., “Inscriptions of the Urartian King Rusa II at Kef Kalesi (Adilcevaz)”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 40/1, 1998, s. 123 - 129.
- Salvini, M., “Monumental Stone Inscriptions”, *Ayanis I, Ten Years’ Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989 - 1998*, Ed. Altan Çilingiroğlu - Mirjo Salvini, Documenta Asiana VI, Pubblicazioni dell’Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici del Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma 2001, s. 251-270.
- Salvini, M., “Reconstruction of the Susi Temple, at Adilcevaz on Lake Van”, *A view from the Highlands, Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, Ed. by Antonio Sagona, Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, Peeters 2004, s. 245- 275.
- Salvini, M., *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Çev. Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.
- Salvini, M., *Corpus dei Testi Urartei* Volume I-II, Pubblicazioni dell’Istituto di Studi sulle civiltà dell’Egeo e del Vicino Oriente del Consiglio Nazionale delle Ricerche, 2008, Roma.
- Seidl, U., “Torschützende Genien in Urartu”, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* (Neue Folge) 7, 1974, s. 115 - 119 (Taf. 25-28).
- Seidl, U., “Urartäische Bauskulpturen”, *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Edited by M. J. Mellink - E. Porada – T. Özgüç, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, s. 557-564 (Pl. 98-100).
- Sevin, V., “The Early Iron Age in the Elazığ Region and the Problem of the Mushkians”, *Anatolian Studies* XLI, 1991, s. 87-97.
- Sevin, V., “Adilcevaz Kef Kalesi Sarayı Üzerine Bir Not”, *Emin Bilgiç Hatıra Kitabı*, Yayına Hazırlayanlar Oktay Aslanapa - Ekmeleddin İhsanoğlu, İSAR, İstanbul, 2000, s. 303-309.

- Starr, I., *Queries to the Sungod, Divination and Politics in Sargonid Assyria (State Archives of Assyria IV)*, Helsinki University Press, Helsinki, 1990.
- Stone, E. C. - Zimansky, P., "Survey and Soundings in the Outer Town of Ayanis 1996-1998", *Ayanis I, Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Ed. Altan Çilingiroğlu - Mirjo Salvini, Documenta Asiana VI, Pubblicazioni dell'Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici del Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 2001, s. 355-375.
- Stone, E. C. – Zimansky, P., "The Urartian Transformation in the Outer Town of Ayanis", *Archaeology in the Borderlands: Investigations in the Caucasus and Beyond*, Eds. A. Smith - K. Rubinson, Cotsen Institute, Los Angeles, 2003, s. 213 - 228.
- Strobel, K., "Aspekte eines neuen Bildes der Entwicklung Anatoliens in der Frühen Eisenzeit", *Anatolian Iron Ages 5*, Edited by A. Çilingiroğlu - G. Darbyshire, British Institute at Ankara, London, 2005, s. 195-210.
- Tanyeri-Erdemir, T., *Continuity, Change, and Innovation: Considering the Agency of Rusa II in the production of the Imperial Art and Architecture of Urartu in the 7th Century B.C.* Doctoral Dissertation, Boston University Graduate School of Arts and Science, 2005.
- Tirats'yan, G. A., *From Urartu to Armenia: Florilegium Gevork A. Tirats'yan*, Ed. Rouben Vardanyan, Recherches et Publications, Neuchâtel, 2003.
- van Loon, M. N., *Urartian Art, Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Leiden, Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten, Leiden, 1966.
- Wilhelm, G. – Akdoğan, R., "Eine Inschrift Argištis I. mit Erwähnung ašihusi - Gebäudes" *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 53, 2011, s. 219 -227.
- Wittke, A.-M., "Das Land Mušku" *Aramazd - Armenian Journal of Near Eastern Studies* II, 2007, s. 124-136.
- Yiğit, T., 2000, "Tabal", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi* 40/3-4, s. 177-189.
- Zadok, R., *Geographical Names According to New –and Late Babylonian Texts (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VIII)*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1985.
- Zimansky, P., "An Urartian Ozymandias" *Biblical Archaeologist* 58/2, s. 94-100.
- Zimansky, P., "The cities of Rusa and the end of Urartu" *Anatolian Iron Ages 5*, Ed. by A. Çilingiroğlu – G. Darbyshire, British Institute at Ankara, London, 2005, s. 235 – 240.
- Zimansky, P., "Urartu as Empire: Cultural Integration in the Kingdom of Urartu", *Bianili - Urartu, The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007*, Acta Iranica 51, Edited by S. Kroll - C. Gruber, U. Hellwag - M. Roaf - P. Zimansky, Peeters, 2012, s. 101-110.

Ekler

Resim – 1: Kefkalesi Yerleşiminin Planı (Burney, 1957, s. 51 fig. 12’den uyarlama)

Resim – 2: Kefkalesi Rölyefli Bloğu (Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nden)

Resim – 3: Kefkalesi Depo Küpü (Adilcevaz Koruma Alanı'ndan)

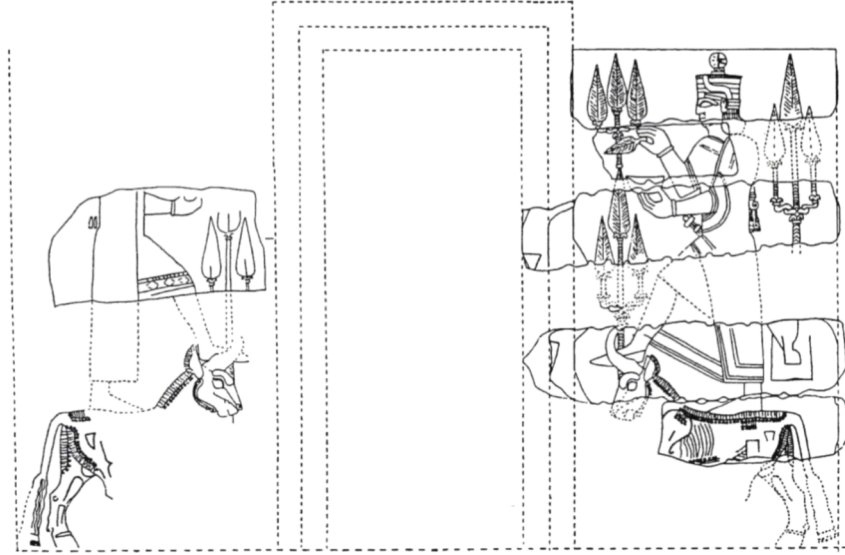
Resim – 4: Pitos Üzerindeki Yazıttan Bir Görünüm (Adilcevaz Koruma Alanı'ndan)

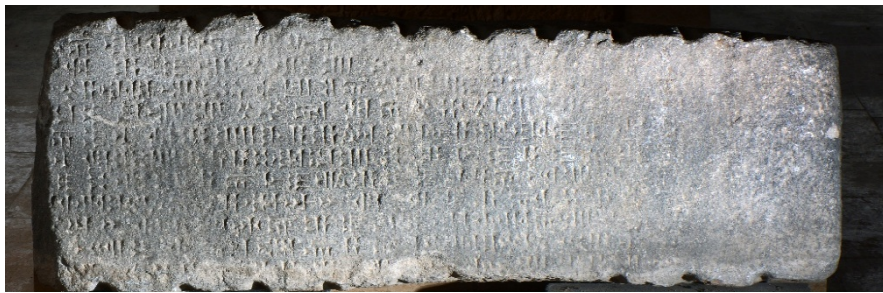
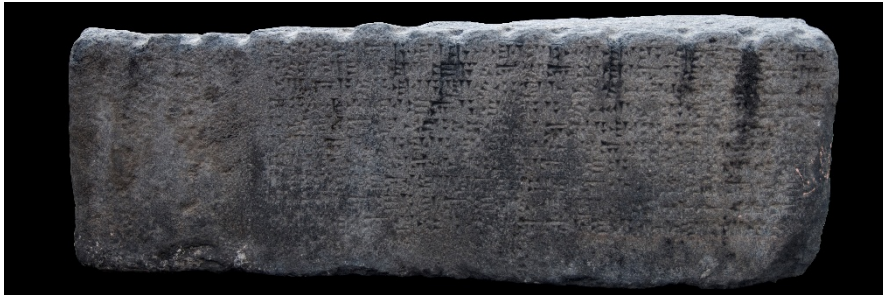
Resim - 5: Kefkalesi Depo Yapısı (S. Doruk'un Arşivinden)

Resim – 6: Adilcevaz Ortostatı (Van Müzesi'nden)

Resim – 7: Adilcevaz Ortostati'nin Muhtemel Orijinal Konumu (U. Seidl, 1993, s. 558 fig. 2)

Resim - 8: Kefkalesi Yazıtları (Van Müzesi ve Adilcevaz Koruma Alanı'ndan)

Tablo - 1: Kefkalesi Urartu Yerleşiminin Coğrafi Arka Planı